

ДЕМОГРАФСKE КАРАКТЕРИСТИКЕ СТАНОВНИШТВА НОВИХ ОКРУГА У ВРЕМЕ ПРИСАЈЕДИЊЕЊА КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ*

Апстракт: Рад се бави основним демографским одликама становништва нових крајева у време њиховог присаједињења Кнежевине Србији 1878. године: густином насељености, природним кретањем (стопама наталитета, морталитета и природног прираштаја), механичким кретањем, стопама нупцијалитета и брачног фертилитета, као и расподелом становништва према полу. Посебно су размотрене карактеристике градског становништва. Демографске одлике житеља нових округа посматране су у контексту аналогних одлика у старим окрузима, с циљем да се установи да ли се, и у којој мери, демографски развој становништва под османском влашћу разликовао од развоја становништва које се у претходних пола века налазило у оквирима аутономне српске државе.

Кључне речи: становништво, Кнежевина Србија, нови окрузи, стари окрузи.

У време стицања независности и територијалног проширења на југу, 1878. године, Кнежевина Србија имала је готово полувековни стаж аутономне државе у оквиру Османског царства. Формативни период државног развоја био је обележен стварањем и развијањем бирократског апарата, као и различитих механизма за овладавање људским и материјалним ресурсима којима је држава располагала. Тај процес се одвијао по узору на развијене европске земље, а првенствено на суседну Хабзбуршку монархију, из које су у Србију дошли први образовани чиновници.

У складу са оновременим европским стандардима, у Србији је средином 30-их година 19. века — у време стицања аутономије и територијалног проширења на истоку, успостављена пракса периодичног пописивања становништва. За разлику од спискова пореских глава (тефтера), који су у раздобљу 1815–1834. вођени по старом османском моделу, пописом из 1834. године било је обухваћено целокупно становништво и његова непокретна имовина. Захваљујући овом подухвату, државна управа, оличена у кнезу Милошу, стекла је увид у људске и материјалне ресурсе којима је располагала. Две године касније држава је прквеним властима прописала обавезу вођења матичних књига венчаних, рођених и умрлих, као и обавезу да надлежним државним органима на годишњем нивоу достављају податке о броју наведених виталних догађаја. Извршењем првог пописа целокупног становништва и имовине и увођењем матичних књига, средином 30-их година 19. века, држава је створила основе за овладавање становнишвом, као једним од најважнијих државних ресурса. Даљи развој бирократског апарата довео је до оснивања Економног (1862), а потом и Статистичког одељења (1864) у оквиру Министарства финансија. Тада је успостављена пракса редовног публиковања не само резултата пописа становништва, већ и података о природном кретању становништва, односно стопа наталитета, морталитета и нупцијалитета, као и других демографских карактеристика становништва Србије.¹

*Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Од универзалних царстава ка националним државама. Друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану* (177030).

¹О овоме опширније у: Александра Вулећ, *Статистика у служби државне управе и унапређења народног благостања*, у: Држава и политике управљања, Београд 2017, 227–246.

Од првог пописа 1834. године до стицања независности и територијалног проширења 1878. године, у Кнежевини Србији извршено је десет пописа становништва, закључно са пописом из 1874. године. Следећи, једанаести попис, требало је да се изврши крајем 1880. године, али је избијање српско-турских ратова 1876. одложило његово спровођење на 1884. годину.² Међутим, проширење државне територије на југу налагало је државној управи да попише бар становништво новодобијених округа. Први попис становништва нових територија извршен је од стране Српске врховне команде непосредно по уласку српске војске у те крајеве. Врховна команда је тад „извршила попис људства, жењених глава и младића од 18–25 година, саставила општине и утврдила општинске власти“.³ Сврха пописа ожењених глава имала је за циљ дознавање броја пореских обвезника, а попис младића увид у број војно способних лица у новим областима. Нови попис становништва од стране цивилних власти извршен је у периоду између 22. фебруара и 22. марта 1879. године, после званичног успостављања јужних граница Кнежевине. Пописивање становништва и имовине на освојеним територијама, ради стицање увида у новодобијене људске и материјалне капацитете, представљало је у то време уобичајену праксу у европским земљама.⁴

Попис становништва нових округа из 1879. године требало је да се спроведе према обрасцима и стандардима који су већ били успостављени у Кнежевини Србији, али због недостатка обученог кадра и бирократског апарата који је био у процесу формирања, то није било могуће у потпуности спровести. За разлику од старих округа, у којима су попис обављале окружне комисије, у новим крајевима за пописивање становништва биле су задужене средске комисије, пошто су окружне власти исувише биле заузете другим пословима. Попис у новим окрузима је извршен према обрасцу пописа из 1874. године, који је садржао десет рубрика у којима је требало навести број *кућа, породица, ожењених, удоваца, разведених, нежењених, мушкараца, женскиња, свега душа и порез плаћајућих глава*. Поред општег увида у број и карактеристике становништва новодобијених округа, најважнији практични циљ пописа био је дознавање броја пореских глава у њима. Због малог броја пописивача и њихове недовољне обучености, у многим случајевима нису могле бити попуњене све пописне рубрике, па су се чиновници статистичког одељења жалили на квалитет пописних резултата. Без обзира на наведене недостатке, резултати тог пописа објављени су 1882. године у едицији Државопис Србије.⁵ Пописни резултати објављени су на нивоу насеља, а потом су приказани збирни резултати на нивоу срезова и округа.⁶ Први подаци о виталној статистици становништва нових округа потичу из 1879. године и објављени су у петнаестој свесци Државописа Србије 1889. године, у склопу података за целу земљу.⁷

²Кнежевина Србија је своју пописну праксу усклађивала са развијеним европским земљама. На Међународном статистичком конгресу, одржаном у Санкт Петербургу 1872. којем је присуствовао и представник Србије, донета је одлука да се у свим државама које су на конгресу биле заступљене пописи почну да врше у исто време, а за датум првог симултаног пописа одређен је крај 1880. године. Због последица ратних прилика Србија није била у стању да то изврши, видети: В. Јовановић, А. Вулегић, М. Самарџић, *Наличја модернизације. Српска држава и друштво у време стицања независности*, Београд 2017, 177.

³В. Стојанчевић Николић, *Управа пиротска 1877/78. године. Административна подела, етничке, демографске и социјално-економске прилике*, Пиротски зборник 3 (1971), 43. Податке из овог пописа уврстио је Мита Ракић у путописно дело „Из нове Србије“ које је штампано у часопису Отаџбина током 1880. и 1881. године. Овај путопис је прештампан 1987, видети: Мита Ракић, *Из нове Србије* (Отаџбина, књ. 4, 5 и 6, 1880–1881), Лесковац 1987.

⁴Исте, 1879. године, извршен је и попис становништва у Босни и Херцеговини од стране нових, аустроугарских власти, видети: *Ortschafts und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und Hercegovina. Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine*, Сарајево 1880.

⁵*Попис људства у ослобођеним крајевима у год. 1878*, Државопис Србије XI (1882), 1–57.

⁶На самом крају овог извода из пописних резултата дат је и „преглед становништва вере мухамедовске и еврејске но само за округе и срезове, почим ји и онако мало има, а муамеданци у пола су цигани, а већина друге половине састоји се из арнауата докле турци мањину сачињавају и само су у повећим варошима настањени као: Нишу, Лесковцу, Пироту и Врању а у другим ји местима и нема“, видети: *исто*, 3.

⁷*Кретање људства у Србији од 1874–1879. године*, Државопис Србије XV (1889), 1–65.

У модерним европским државама 19. века сакупљање података о становништву — његовом броју и виталним карактеристикама, није представљало циљ по себи. Сакупљени подаци требало је да државној управи пруже информације о тренутном стању људства и његовим одликама, како би се оне побољшале. Унапређење најважнијег државног ресурса — људских капацитета, односно повећање броја становника и густине насељености (или пак њихово смањење), продужење животног века кроз мере побољшања стамбених и санитарних прилика, начина исхране и сл, сматрано је једним од најважнијих задатака управљачких елита. Најбоље резултате у овом погледу постигла је најразвијенија земља у 19. веку — Велика Британија; све бројнији статистички подаци о карактеристикама становништва коришћени су од стране државне управе, али и разних грађанских удружења, у сврху њиховог побољшања. Резултат такве политике било је опадање стопа смртности и продужење животног века становништва Велике Британије.⁸

У време стицања независности, Кнежевина Србија је у знатној мери овладала модерним техникама сакупљања података о становништву.⁹ Да ли је, и у којој мери, водила интервентну демографску политику, у овом раду ћемо покушати да покажемо кроз поређење неких од основних демографских параметара становништва старих и нових округа. У домаћој историографији и сродним дисциплинама, становништво нових округа у време прикључења Кнежевине Србији посматрано је првенствено у светлу националне и верске припадности; разматране су њихове етнографске карактеристике, као и миграциона кретања.¹⁰ У овом раду ћемо на основу података из званичне статистике, првенствено пописа становништва извршеног у новим окрузима 1879. године, пописа становништва Краљевине Србије 1884. и података о кретању становништва 1880–1887, изнети неке од основних демографских карактеристика становништва нових округа и упоредити их са онима из старих округа; разматраћемо податке о природном и механичком прираштају становништва, стопама нупцијалитета и брачног фертилитета и просечној дужини трајања брака. Упоредићемо и податке о броју и прираштају градског становништва, учешћу жена у укупном градском становништву, као и податке о стопи писмености становништва.

Године 1879. у новим окрузима пописано је 299 640 становника. На основу резултата пописа из 1874. и података о кретању становништва 1874–1879, број становника старих округа процењен је тада на око 1 400 000, из чега произлази да је становништво нових округа чинило нешто више од петине укупног становништва Кнежевине Србије.¹¹ У наредна два графика представљени су подаци о броју становника нових округа 1879. и 1884. године, као и подаци о укупном прираштају становништва између тих година.

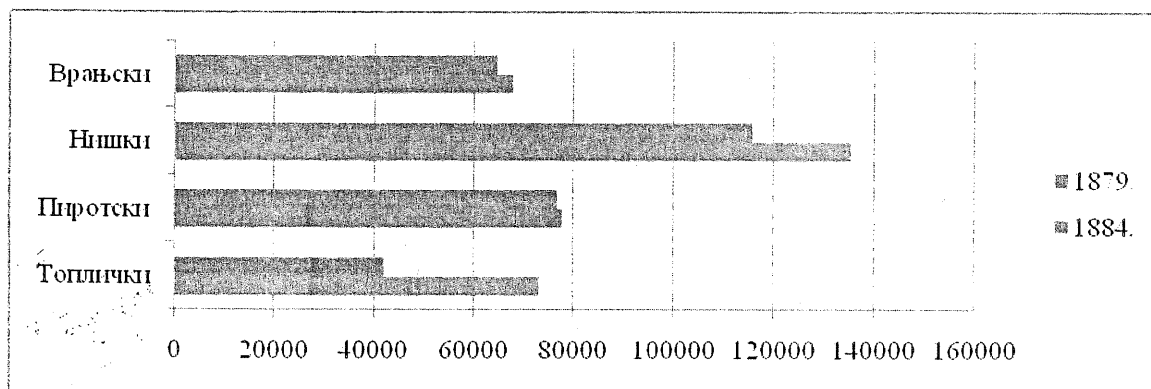
⁸О овоме опширније у: Philip Kreager, *Population and Identity*, у: *Anthropological Demography: Toward a New Synthesis* (ed. D. I. Kertzer, T. Fricke), University of Chicago Press, 1997, 139–174; Libby Schweber, *Disciplining Statistics: Demography and Vital Statistics in France and England, 1830–1885*, Duke University Press, 2006.

⁹Видети: А. Вулетић, *нав. дело*.

¹⁰О етничким односима и миграционим кретањима у новим окрузима већи број радова написала је Видосава Николић-Стојанчевић. Овде ћемо поменути неке од њих који се односе на пиротски крај: *Управа пиротска 1877/8. године — административна подела, етничке и социјално-економске прилике*, Пиротски зборник, 3 (1971), 39–55; иста, *Етничке промене и миграциона кретања у Србији услед српско-турских ратова 1876, 1877. и 1878. године*, Гледишта, 9 (1978), 813–819; иста, *Етно-демографске карактеристике и друштвена обичајна традиција Пирота и пиротског краја у време ослобођења од Турака (1878–1890)*, Гласник Етнографског института САНУ, књ. 27 (1978), 23–37. У више својих радова на основне демографске податке и етнографске карактеристике становништва нових округа осврнула се и Борислава Лилић, видети, на пример: *Југоисточна Србија (1878–1918)*, Београд 2006, 17–40. О миграционим кретањима у овим крајевима писао је Милош Јагодић, видети: *Насељавање Топличког округа 1878–1879. године*, Годишњак за друштвену историју VII/1 (2000), 52–57; исти, *Насељавање Кнежевине Србије 1861–1880*, Београд 2004.

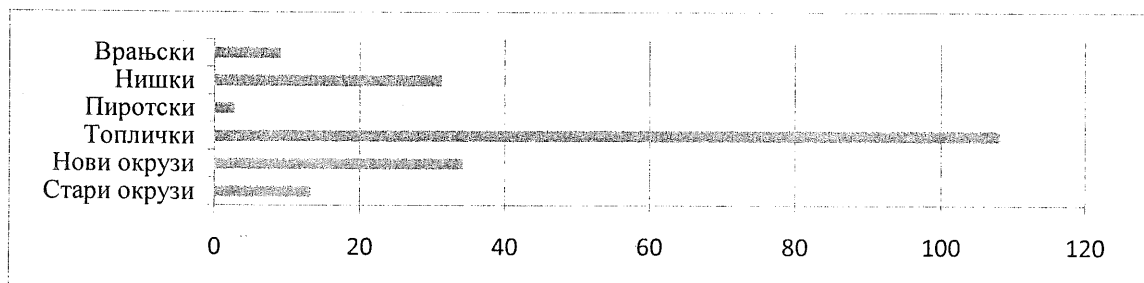
¹¹Број становника нових округа према попису извршеном током фебруара и марта 1879. године износио је 299 640. Имајући у виду природни прираштај, који је у тој години износио 2 263, број становника нових округа је крајем 1879. процењен на 301 993. Број становника старих округа је на основу података из пописа 1874. године и података о природном и механичком прираштају на крају 1879. године процењен на 1 402 997 становника, *Кретање људства у Србији од 1874–1879. године*, 18.

Графикон 1: Број становника у новим окрузима 1879. и 1884. (у апсолутним износима).¹²

Насељеност нових округа била је изразито неравномерна. Највећи број становника нових крајева живео је у Нишком округу, док је Топлички округ имао најмањи број становника. Са 19.9 становника по квадратном километру, Топлички округ је 1884. године био најређе насељен округ у Србији. Насупрот њему, Нишки округ је са 50.6 становника по квадратном километру био међу најгушће насељеним окрузима; са Пожаревачким округом делио је треће место по густини насељености у земљи.¹³

Графикон 2: Стопа годишњег прираштаја становништва у новим (1879–1884) и старим окрузима (1874–1884) у промилима.¹⁴

Укупни прираштај становништва у новим окрузима је у периоду 1879–1884. био знатно већи од прираштаја становништва у старим окрузима, што је у првом реду била последица појачане имиграције становништва у нове округе. Прираштај у новим окрузима био је изузетно неравномеран; највећу стопу годишњег прираштаја — 108.1 %, имао је Топлички округ, док је стопа прираштаја у Пиротском округу износила само 2.7 %. Висок прираштај становништва у Топличком округу, који је за пет година увећао своје становништво са 42 000 на скоро 78 000 лица, у највећој мери био је последица имиграционих процеса.¹⁵

Однос природног и механичког прираштаја становништва у новим окрузима приказан је у следећем графикону:

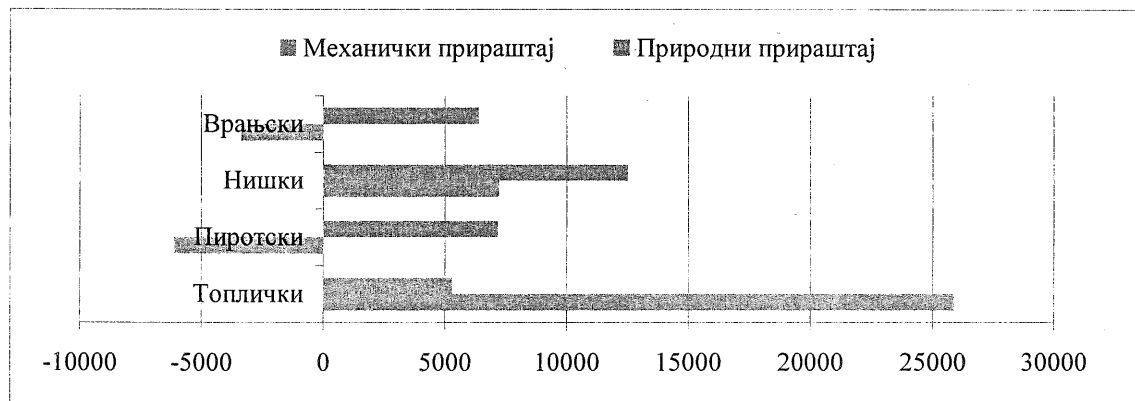
¹²Извори података за графикон: *Попис људства у ослобођеним крајевима*, 55; *Попис људства у Краљевини Србији 1884. године*, Државопис Србије XVI, Београд 1889, 254–255. Приликом израде графикона нисмо узели у обзир 2 963 лица пописаних 1879. године у десет села Прокупачког округа који су убрзо после пописа прикључени Алексиначком округу, као ни 494 лица у два села која су припала Подрињском округу.

¹³Краљевина Србија је у административном погледу била подељена на 21 округ и град Београд. Због специфичних демографских карактеристика, град Београд нисмо укључили у наведена поређења.

¹⁴Извор података за графикон: исто као за напомену бр. 12.

¹⁵О овоме опширније у: М Јагодић, *Насељавање Топличког округа 1878–1879. године*.

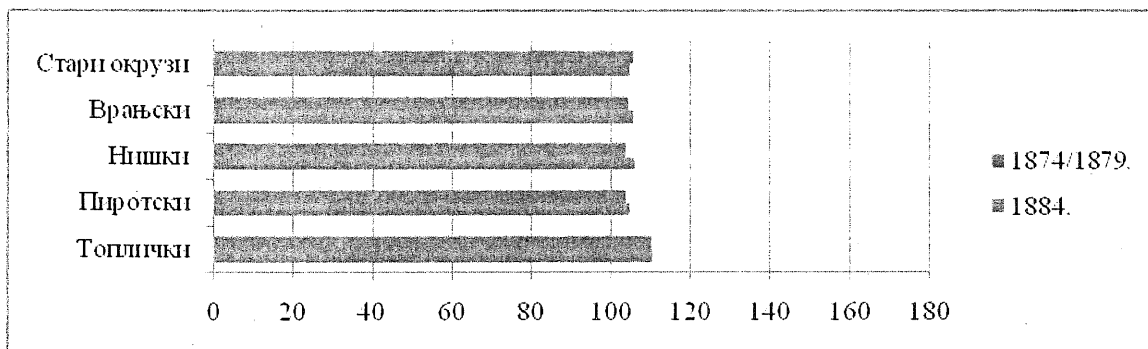
Графикон 3: Природни и механички прираштај у новим окрузима 1880–1884. (у апсолутним износима)¹⁶

Највеће демографске промене по присаједињењу Србији претпрела је топличка област, у којој је био концентрисан највећи део муслиманског становништва које се после српско-турских ратова нашло унутар граница Кнежевине Србије.¹⁷ Убрзано исељавање муслиманског живља пратило је усељавање претежно српског становништва из старих округа, као и из Брањског и Пиротског округа, који су стога бележили негативан механички прираштај у наведеном раздобљу.

О миграцијама становништва у наведеном периоду сведоче и трендови кретања стопе маскулинитета. У 19. веку Србија је била једна од малобројних европских земаља у којима је становништво мушког пола чинило већину. Разлог томе била су миграциона кретања, у којима у већој мери учествују мушкарци. Србија је током 19. века била првенствено земља имиграције, па је у њој преовладало становништво мушког пола, за разлику од већине земаља западне и северне Европе, у којима је због исељавања у земље Новог света преовладало становништво женског пола.

Графикон 4: Стопа маскулинитета у старим (1874. и 1884.) и новим окрузима (1879. и 1884)¹⁸

Опадање стопе маскулинитета у старим окрузима у периоду 1874–1884. било је последица исељавања становништва у нове округе после 1879. године. Карактеристично је да су у периоду 1875–1884. у осам старих округа забележене веће стопе исељавања него досељавања

¹⁶Извори података за графикон: *Попис људства Србије у ослобођеним крајевима*, 54–55; *Попис људства у Краљевини Србији 1884. године*, 254–255; *Статистика рођења, венчања и умирања у Краљевини Србији од 1880. до 1887. године*, 631, 637, 643.

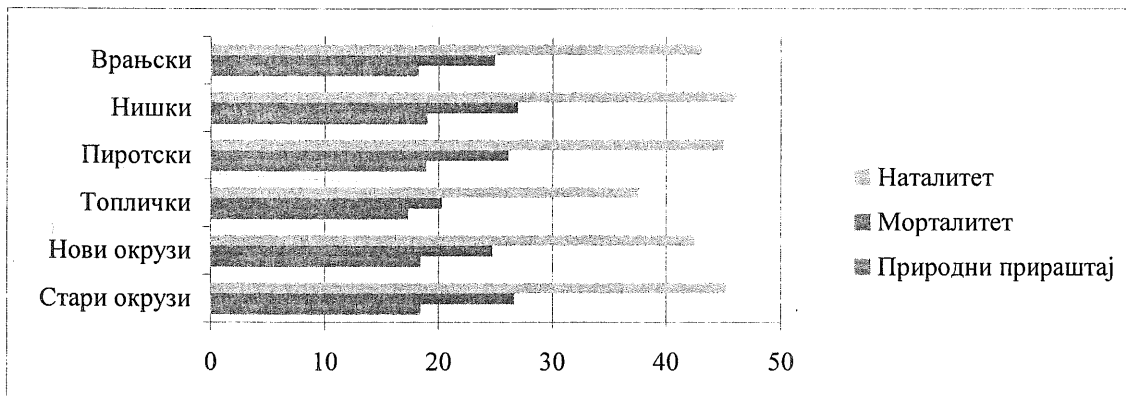
¹⁷Процес њиховог исељавања одвијао се брзо, па је године 1879. муслиманско становништво чинило само 2.1% становништва нових округа, М. Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије*, 132–133.

¹⁸Извори података за графикон: *Попис људства Србије у ослобођеним крајевима*, 54–55; *Попис људства у Краљевини Србији 1884*, 254–255.

становништва, што се може довести у везу са појачаним исељавањем у нове округе.¹⁹ Са друге стране, раст стопа маскулинитета у новим окрузима 1879–1884. био је последица имиграција у ове крајеве.

За разлику од механичког прираштаја, који је у новим окрузима у наведеном периоду био изузетно неравномеран, природни прираштај становништва на нивоу округа био је уједначенији.

Графикон 5: Природни прираштај становништва у новим и старим окрузима (у промилима) 1880–1887. године²⁰

У деветој деценији 19. века, Кнежевина/Краљевина Србија је са просечном стопом природног прираштаја од 18.4 ‰ била међу водећим земљама у Европи. За разлику од других земаља са високим стопама природног прираштаја — Норвешке, Саксоније, Велике Британије и др. Србија је висок прираштај остваривала уз знатно више стопе наталитета и морталитета него што су их имале поменуте земље. За разлику од земаља западне и северне Европе, које су увелико биле у првој фази демографске транзиције, коју карактерише опадање стопа морталитета, Србија се 80-их година 19. века налазила на самом почетку тог процеса. Још увек високе стопе морталитета морале су бити надокнађене још већим стопама наталитета, што је за последицу имало демографску напетост — кратак и убрзан животни циклус становништва.²¹

Стари и нови окрузи Србије имали су исту просечну вредност природног прираштаја — 18.4 ‰. Међутим, стопе наталитета и морталитета биле су више у старим окрузима, што указује на неповољнију демографску ситуацију у њима у односу на нове области. Међу новим окрузима, највиши природни прираштај забележен је у Нишком округу, који је једини имао више вредности стопа наталитета и морталитета од просечних вредности у старим окрузима.

Високе стопе морталитета последица су неповољних животних услова — стамбених и санитарних прилика, лоше ихране и сл. Описи животних прилика становништва из различитих крајева Србије налазе се у многобројним изворима различите провенијенције; они се међусобно разликују, а свакако су били подложни субјективном утиску описивача. Чини нам се, ипак, да у описима већине крајева Србије преовлађује слика лоших животних услова. Тако је, на пример, извештај окружног лекара, др Јована Валенте, о стању здравља у Пиротском округу 1883, био изузетно неповољан. Према његовом извештају, исхрана становништва била је оскудна, хигијенски услови у школама и болници били су лоши, што је за последицу имало неповољне здравствене прилике и висок морталитет становништва, нарочи-

¹⁹В. Јовановић, А. Вулетић, М. Самарцић, *нав. дело*, 226.

²⁰Извор података за графикон: *Статистика рођења, венчања и умирања у Краљевини Србији од 1880. до 1887. године*, стр. XLV–XLVI, LXVI.

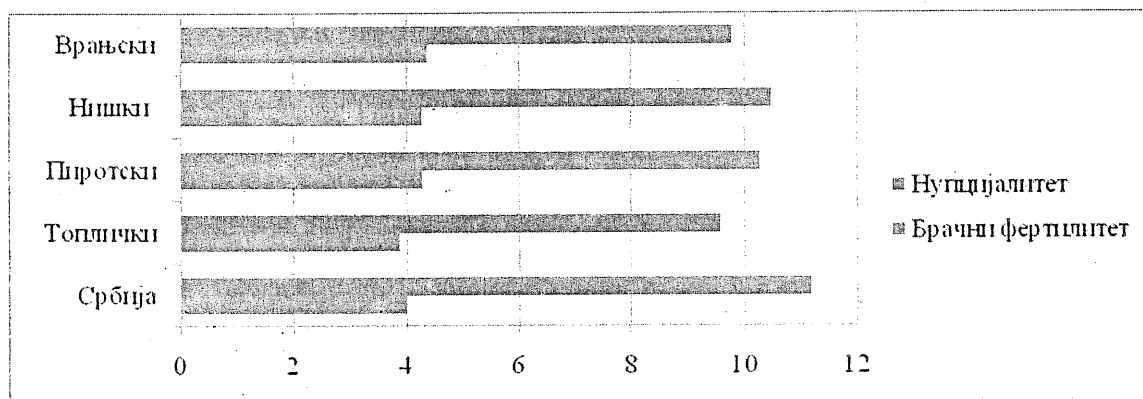
²¹В. Јовановић, А. Вулетић, М. Самарцић, *нав. дело*, 218–222.

то међу децом.²² О условима живота у Пироту неповољно се изразио и Мита Ракић, који је нове крајеве Србије посетио непосредно по уласку српске војске: „Куће су врло мале и ниске; Нишава га, кад год се нашали, топи; отуд су све куће подводне, а улице и авлије у бла-ту; место је зацело нездраво; људи су суви и попијени; раса гецава.“²³ Животни услови ста-новништва нису, међутим, били бољи ни у старим окрузима. Мочварно земљиште у Мачви је, на пример, било плодно тло за ширење заразних болести, што је утицало на високе стопе морталитета у Шабачком округу.²⁴ Стамбене прилике у селима Ужичког округа су и почет-ком 20. века биле изузетно неповољне. Љубомир Мићић је, обилазећи златиборска села, између осталог записао: „Живе у бедним кућама, укопаним у земљу, почађелим, заједно са стоком, често без собе и тавана, које прокишњавају и без светлости су.“²⁵

У предтранзиционој фази демографског развоја, у којој се средином друге половине 19. века налазила Србија, на стопе смртности пресудно су утицале еколошке карактеристике појединих области. Државни интервенционизам у овој сфери, у смислу побољшања санитар-них и стамбених прилика становништва, био је тек у повоју, тако да нису постојале знатније разлике између старих и нових округа. Нешто више вредности стопа наталитета и морталите-та у старим окрузима, од оних које су забележене у новим, указују да демографски развој у њима није био ништа повољнији, без обзира на чињеницу што су се већ пола века развијали у оквиру аутономне српске државе.

Са просечним вредностима виталне статистике у старим и новим окрузима кореспон-дирале су и стопе нупцијалитета и брачног фертилитета, као и просечна дужина трајања бра-ка.

Графикон 6: Стопе нупцијалитета и брачног фертилитета у новим окрузима и Кнежевини/Краљевини Србији 1880–1887²⁶

Као и стопе наталитета и морталитета, и стопе нупцијалитета у Србији су средином друге половине 19. века биле међу највишим у Европи. Разлог томе био је доминантни систем аграрне економије, који је налагао универзални брак, као и високе стопе морталитета, које су утицале на склапање великог броја поновних бракова.²⁷ У новим окрузима стопе нуп-цијалитета биле су ниже од просека за целу земљу, што је, претпостављамо, било у вези с нижим стопама морталитета у овим крајевима.

²²Годишњи извештај лекара округа пиротског о стању здравља у 1883. години, у: *Пирот и срез нишавски 1801–1918, грађа, књ. друга 1883–1893*, приредио Илија Николић, Пирот 1982, 1–20. Извештај је првобитно објављен у часопису „Народно здравље“ 1884. године.

²³Мита Ракић, *Из нове Србије*, 132.

²⁴Анта Алексић, *Мачва са нарочитим погледом на поплавне прилике*, Гласник српског ученог друштва 72 (1890), 1–106; исти, *Мачванска блатишта*, Годишњица Николе Чупића IV(1882), 348–358; исти, *Како је по Мачви*, Тежак бр. 37–39, 1881 (XII), 581–584, 602–605, 613–617.

²⁵Љубомир Мићић, *Златибор. Антропоеографска испитивања, Насеља и порекло становништва*, књ. 19, Београд 1925, 416.

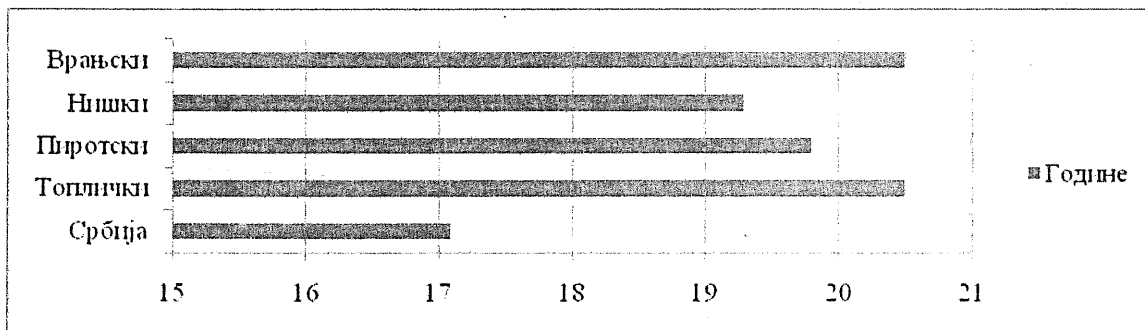
²⁶Статистика рођења, венчања и умирања у Краљевини Србији од 1880. до 1887. године, 681.

²⁷Опширније у: В. Јовановић, А. Вулетић, М. Самарцић, *нав. дело*, 235–248.

Стопе нупцијалитета биле су у обрнутој сразмери са стопама брачног фертилитета (просечан број деце рођене у једном браку): на велики број склопљених бракова долазио је сразмерно мањи број деце. У новим окрузима, изузев Топличког, брачни фертилитет био је повољнији него у старим крајевима Србије. На нивоу целе земље, на сваки склопљени брак рађало се у просеку четворо деце, док је у Нишком, Врањском и Пиротском округу стопа брачног фертилитета била већа и износила је 4.3–4.4 %.

Високе стопе нупцијалитета у Србији биле су праћене релативно кратким трајањем брачне заједнице.

Графикон 7: Просечно трајање брака у новим окрузима и Краљевини Србији 1884. године²⁸

У односу на већину европских земаља, у којима је просечно трајање брака било преко 20 година, у Србији је брачна заједница трајала краће, у просеку — 17.1 годину. Разлог томе била је висока смртност становништва која је утицала на рано окончање многих бракова. У новим окрузима просечно трајање брака било је дуже од просека за целу земљу, што се може довести у везу са нижим стопама морталитета и нупцијалитета у њима.²⁹

Осим поређења демографских параметара у ужем смислу, становништво старих и нових округа разматраћемо и на основу параметара који су у већој корелацији са преовлађујућом друштвено-економском структуром — на основу учешћа градског и сеоског у укупном становништву и степена писмености становништва.

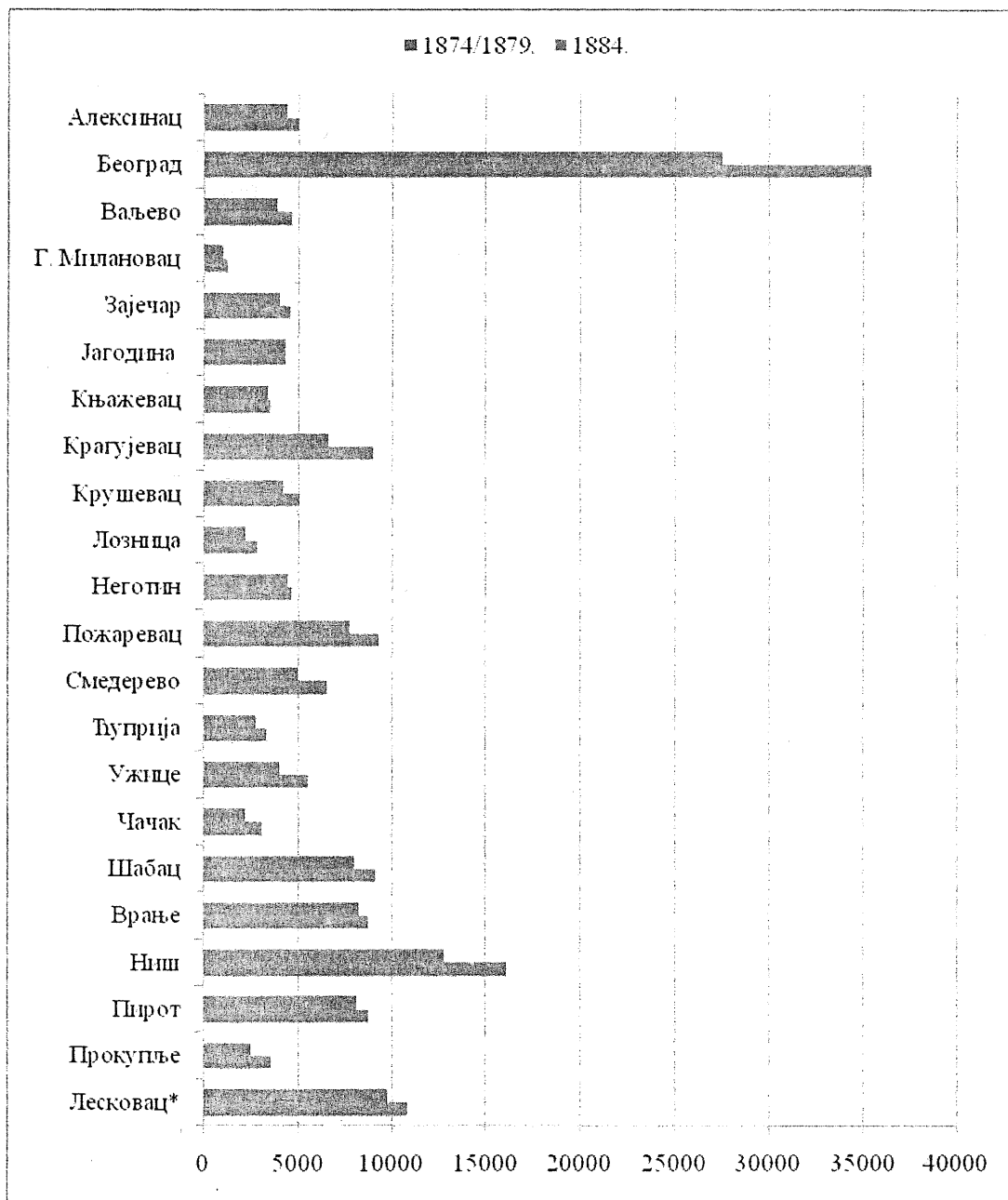
У наредном графикону представљен је број становника градских насеља у старим (1874/1884) и новим окрузима (1879/1884) која су имала статус *вароши*.³⁰

²⁸Извори података за графикон: *Статистика рођења, венчања и умирања у Краљевини Србији од 1880. до 1887. године*, стр. XIV.

²⁹В. Јовановић, А. Вулетић, М. Самарцић, *нав. дело*, 242–246.

³⁰Законом о насељима из 1866. градска насеља у Кнежевини Србији подељена су у две категорије — окружне вароши и варошице. Статус вароши имала су, дакле, насеља у којима су биле смештене окружне власти, без обзира на бројност становништва, преовлађујући систем привреде у њима и сл, видети: *исто*, 231.

Графикон 8: Број становника у градским насељима 1874/1879. и 1884. (у апсолутним износима)³¹

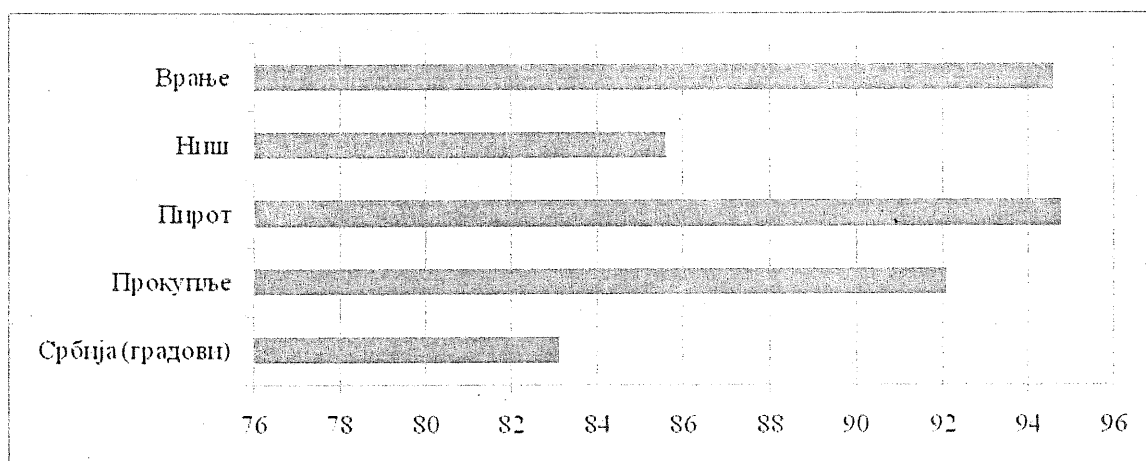
За време османске управе, српско становништво Београдског пашалука живело је готово искључиво у селима, док су градове насељавали Турци/муслимани, потом Јевреји, Грци, Цинцари... По добијању аутономије муслиманско становништво почиње да се исељава из градских насеља, која је коначно било принуђено да напусти 1867, а уместо њих да се досељава претежно српско становништво. По броју градског становништва, Србија је средином друге половине 19. века била на зачељу европских земаља. Године 1874. године у варошима Кнежевине Србије живело је 7.2 % укупног становништва, а десет година касније — 8.2 %. Вароши у новим окрузима су, непосредно по присаједињењу, имале већи број становника од знатног броја насеља истог типа у старим окрузима. Учешће варошког становништва у укупном броју житеља нових округа износило је 1879. године 10.5 %, што је било за 3.3 % више од учешћа варошког становништва у Србији 1874. године. При том треба имати у виду и да у варошко становништво није урачунато становништво Лесковца, који је имао статус

³¹Извори података за графикон: *Попис људства Србије у години 1874*, Државопис IX (1879), 142–145; *Попис људства Србије у ослобођеним крајевима*, 54–55; *Попис људства у Краљевини Србији 1884*, стр. XXII. Колона 1874/1879: за градска насеља у старим окрузима вредности се односе на 1874, а за насеља у новим окрузима на 1879. годину.

варошице, али је са 9788 становника 1879. године био друго по величини насеље у новим окрузима.

О степену развоја градског живота у старим и новим окрузима на посредан начин сведочи и стопа феминитета у њима. Становништво градских насеља у старим окрузима је током 19. века расло захваљујући првенствено механичком приливу, у којем је учествовало претежно становништво мушког пола. Осим тога, у градском начину привређивања учествовали су првенствено мушкарци, што је такође утицало на доминацију становника мушког пола у српским варошима. Највише стопе маскулинитета у српским варошима забележене су средином 19. века; са постепеним опадањем стопе уселјавања у другој половини века почела је постепено да расте стопа феминитета, али је она и даље била знатно нижа од стопе маскулинитета.

Графикон 9: Стопа феминитета (број жена на 100 мушкараца) у градским срединама 1884³²

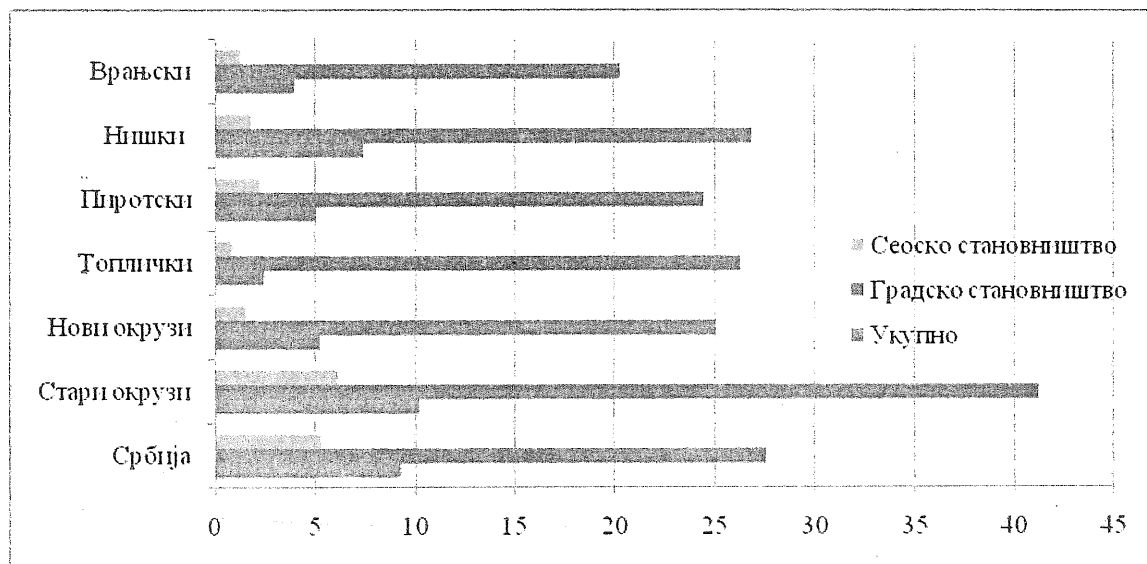
Стопа феминитета у градским срединама у новим окрузима била је знатно већа од просечне стопе феминитета у градским срединама Србије. Од 21 градског насеља у Краљевини, Пирот је имао највећу стопу феминитета — 94.8, а незнатно мању имало је Врање.³³ Иако су Прокупље и Ниш имали знатно ниже стопе феминитета од претходно наведених вароши, сразмерно учешће становништва женског пола у њима било је знатно веће него у варошима старих округа. Претпостављамо да су наведене разлике у полној структури биле резултат другачије друштвено-економске структуре градских насеља у старим и новим окрузима.

За време османске владавине српско становништво било је претежно неписмено. По стицању аутономије у Кнежевини Србији отпочет је рад на оснивању школа и обухватању што већег броја деце образовним системом. Због недовољних капацитета којима је држава располагала, тај рад је текао споро, па је средином друге половине 19. века Србија по броју писмених становника знатно заостајала за развијеним европским земљама. У којој мери је писменост становништва била заступљена 1884. године у старим и новим окрузима, приказано је у следећем графикану.

³²Извор података за графикон: *Попис људства у Краљевини Србији 1884. године*, XXI.

³³Лесковац је имао још вишу стопу феминитета од Пирота — 95.4, али он се формално убрајао у варошице. И док је у свим варошима Србије мушко становништво било бројније од женског, у неколико варошица забележена је претежност женског пола, види: *исто*, XXII.

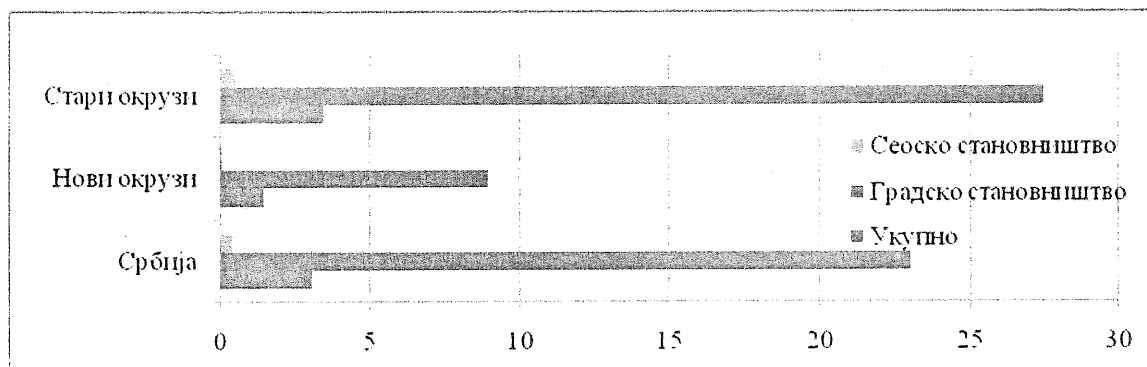
Графикон 10: Писменост становништва Србије 1884. (у процентима)³⁴

Процент писмених становника у старим окрузима био је готово двоструко већи него у новим. Овај податак иде у прилог чињеници да је на територији аутономне Кнежевине Србије полувековни рад на пољу описмењивања становништва дао прве резултате. Веће учешће писменог становништва у градској популацији, у односу на сеоску, било је карактеристично и за старе и за нове округе.

Једно од мерила модерности у 19. веку било је и обухватање женске деце школским системом.³⁵ Број писмених жена у старим и новим окрузима приказан је у наредном графичком.

Графикон 11: Писменост женског становништва Србије 1884. (у процентима)³⁶

У старим окрузима становништво женског пола чинило је нешто мање од трећине писменог становништва, док је у новим окрузима мање од четвртине жена било писмено. У нарочито незавидној позицији биле су жене на селу; у старим окрузима само 0.5 % жена било је писмено, док је у новим окрузима проценат њихове писмености — 0.08 % био на нивоу статистичке грешке.

³⁴Извор података за графикон: Државопис Србије XVI (1889), XXXV. Процент писмених приказан је у односу на укупно становништво, а не у односу на становништво старије од шест година, пошто не располажемо таквим подацима.

³⁵О школовању женске деце у Кнежевини Србији видети: Маја Николова, *Школовање женске младежи у Србији до 1914*, Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, Београд 1988, 73–82.

³⁶Исто.

Становништво старих и нових округа се у време територијалног проширења Кнежевине Србије 1878. донекле разликовало у погледу основних демографских параметара. Показатељи виталне статистике — наталитета и морталитета, и са њима у вези нупцијалитета и брачног фертилитета били су, у просеку посматрано, повољнији у новим него у старим окрузима. При том треба имати у виду и да су се стари окрузи у знатној мери разликовали међу собом у овом погледу, а да су пресудну улогу на демографске одлике вршиле еколошке особине појединих области. У разматраном периоду држава још увек није вршила знатнији утицај на побољшање демографских карактеристика становништва, па се становништво старих и нових округа почетком 80-их година 19. века налазило у истој — предтранзиционој фази демографског развоја. Посматрано са друштвено-економског аспекта, кроз размере учешћа градског и сеоског у укупном становништву, нови окрузи били су у повољнијем положају; веће учешће градског становништва у њима, у односу на старе округе, сугерише већу развијеност градског начина привређивања. У погледу писмености, као важног аспекта модерности у 19. веку, становништво које се од 1834. налазило у оквиру аутономне Кнежевине Србије било је у повољнијем положају од оног које је у њене границе ушло 1878. Иако аутономна српска држава у периоду 1834—1878. није успела да побољша већину демографских карактеристика свог становништва, направила је мали, али значајан помак на пољу његове писмености.

DEMOGRAPHIC FEATURES OF THE NEW COUNTIES AT THE TIME OF THEIR INCORPORATION INTO THE PRINCIPALITY OF SERBIA IN 1878

Summary:

This paper deals with the basic demographic features of the new counties at the time of their incorporation into the Principality of Serbia: natural increase (natality and mortality rates), net migration rates, nuptiality and marital fertility rates. These features are compared with the analogous ones from the old counties. We found that the population from both parts of Serbia — old and new counties, was in the pre-transitional phase of demographic development, with components of the natural movement of the population, notably the mortality rate, being conditioned by endogenous factors, such as ecological characteristics of particular areas. The basic demographic features of the new counties were slightly more favourable than those in the old ones; although the population of the old counties developed for almost a half of the century within the autonomous Serbian state, there were still no signs of the policy of demographic intervention. Also the rate of urban population was higher in the new counties than in the old ones. The feature that was more favourable in the old counties was the rate of literacy, which indicates that the governmental policy on literacy bore the first fruits.